

Prof. UŁ dr hab. Piotr SZUKALSKI
Uniwersytet Łódzki

4. Zróżnicowanie przestrzenne zachowań prokreacyjnych we współczesnej Polsce

4.1. Wprowadzenie

Utrzymująca się od ponad dwóch dekad bardzo niska dzietność przesłania zazwyczaj fakt znaczącego przestrzennego zróżnicowania jej poziomu we współczesnej Polsce. W trakcie ostatnich dziesięcioleci – podobnie jak to miało miejsce wcześniej, w okresie PRL – wyodrębnić można regiony o relatywnie wysokiej lub niskiej skłonności do posiadania potomstwa. Wszystkie województwa podążały w długim okresie po zbliżonej trajektorii zmian, jednakże zbieżność kierunku zmian nie oznacza zniknięcia trwałych różnic wzorca zachowań prokreacyjnych.

Celem niniejszego opracowania jest wskazanie najważniejszych wymiarów, w jakich owe trwałe różnice się utrzymują na poziomie wojewódzkim. W takim przypadku punktem wyjścia musi być jednoznaczne zdefiniowanie pojęcia wzorec płodności. Roland Pressat [2014: 27, 189] definiuje wzorec płodności jako informację o rozkładzie cząstkowych współczynników płodności pozwalającą na wskazania różnic w zależności od wieku, przy czym zazwyczaj z uwzględnieniem statusu formalnego urodzeń (płodność małżeńska i pozamałżeńska). W poniższym opracowaniu oprzemy się na powyższej definicji, skupiając się przede wszystkim na analizie następujących elementów: wskaźników syntetycznych (współczynnika płodności całkowitej – od ang. *Total Fertility Rate* oznaczanego jako TFR; średniego wieku matek w chwili wydawania na świat dziecka; udziału urodzeń pozamałżeńskich) oraz analizy rozkładów cząstkowych współczynników płodności w jednorocznych grupach wieku.

4.2. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań demograficznych

W ostatnich dekadach w Polsce można zaobserwować trwałe przestrzenne zróżnicowanie zachowań demograficznych w sferze małżeństwa i prokreacji. W niniejszym punkcie – tytułem wprowadzenia – chciałbym pokrótce skupić się na historycznych uwarunkowaniach owych terytorialnych podziałów.

Rozbiory i zasiedlanie terenów poniemieckich po II wojnie światowej stanowią najważniejsze zasłóści rzutujące na współczesną mapę demograficzną Polski. Należy jednak zdawać sobie sprawę, iż, już w okresie średniowiecza, można było dostrzec odmienną gęstość zaludnienia, sieć osiedleńczą i poziom rozwoju gospodarczego na ziemiach wchodzących w skład obecnego państwa polskiego, zaś główny podział związany był z linią Wisły. Można domniemywać, iż w tamtym czasie podchodzono różnie do kwestii odpowiedniego wieku do zawarcia związku małżeńskiego i do celibatu na terenach zachodnich i wschodnich zgodnie z maltuzjańską logiką dążenia do optimum ludnościowego (o takich różnicach na przełomie XVIII i XIX zob. [Kukło 2005]).

Wciąż najbardziej widoczne są jednak podziały wynikające z historii XIX i XX wieku, które skutkują tym, iż – na podstawie poniższej tezy zostanie podporządkowana logika dalszego wywodu – można zaobserwować cztery w miarę jednorodne obszary naszego kraju (ryc. 4.1): dawną Galicję Zachodnią (dzisiejsze województwo małopolskie i podkarpackie, południowa część śląskiego), Królestwo Kongresowe (województwo lubelskie, świętokrzyskie, podlaskie, mazowieckie, łódzkie oraz fragmenty województw wielkopolskiego, śląskiego i kujawsko-pomorskiego, małopolskiego), etnicznie polskie ziemie zaboru pruskiego (przeważające części województw pomorskiego, kujawsko-pomorskiego, wielkopolskiego, śląskiego) oraz tzw. Ziemie Odzyskane, zasiedlone przez ludność polską po II wojnie światowej¹ (województwo warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskie, opolskie, fragmenty pomorskiego i śląskiego). Wskazane „historyczne makroregiony” zostały uporządkowane według stopnia przywiązania ich ludności do zwyczajowych wzorców życia rodzinno-małżeńskiego, przejawiającymi się tradycyjnymi zachowanymi demograficznymi. Ten tradycjonalizm odzwierciedla się w sferze małżeńskości dużą częstością zawierania związków, ich relatywnie wczesnym wiekiem, tradycyjną formą (małżeństwa wyznaniowe), niską częstością zamieszkiwania bez ślubu (kohabitacja), niską częstością rozwodzenia się [Szukalski 2013]. W sferze zachowań prokreacyjnych oznakami tradycjonalizmu są wysoka dzietność, niski udział osób bezdzietnych, wyższy przeciętny wiek w momencie wydawania na świat potomstwa (efekt wyższej dzietności, tj. wielodzietności) oraz niechęć do wydawania potomstwa pozamałżeńskiego.

Do powyższego podziału dodać należy jeszcze piątą jednorodną grupę – największe miasta wraz z terenami przyległymi (obszary metropolitarne, w coraz większym stopniu zamieszkałe przez wielkomiejskich „mieszczuchów”). Zaliczyć do tego podziału można 8 największych miast, choć w jakimś stopniu

¹ Pomijam tu etnicznie polskie fragmenty wschodniej Opolszczyzny i południowo-zachodniej części Mazur.

każde ponad stutysięczne miasto do tej kategorii przynależy. Ta rozrzucona w przestrzeni grupa znajduje się – pod względem zachowań demograficznych – w awangardzie przemian, aczkolwiek upowszechnienie nietradycyjnych form życia małżeńsko-rodzinnego silnie jest powiązane zarówno z wielkością danego ośrodka, jak i jego bazą społeczno-demograficzną, tj. preferencjami ludności regionu, którego owo miasto jest stolicą.

Rycina 4.1. Obecny podział administracyjny Polski a rozbiory i granice II RP

Źródło: opracowanie własne.

4.3. Czynniki zakłócające porównania międzyregionalne

Mimo że – uwzględniając definicję wzorca płodności – wyodrębnienie poszczególnych grup województw zblokowanych w powyższe „makroregiony” wydaje się czymś prostym, to istnieją jednak silne czynniki zakłócające, utrudniające dokonywanie jakichkolwiek zestawień, a tym bardziej klasyfikacji. Wspomnieć trzeba o dwóch ich typach – wpływie migracji i wpływie różnic w zakresie podatności na przyjmowanie nowych wzorców życia małżeńsko-rodzinnego. Czynniki te dodatkowo wzmacniane są odmiennymi kalendarzami (tj. rozkładem w czasie) i tempem zachodzących zmian.

Migracje w pierwszej kolejności dotknęły ludność w dużym stopniu polską, która zamieszkiwała tereny, które przed wojną wchodziły w skład III Rzeszy. Stąd też województwa opolskie i śląskie, a w mniejszym stopniu dolnośląskie zaznały znacznej emigracji już na początku lat 90. XX wieku. Z kolei województwa Polski Południowo-Wschodniej oraz Wschodniej doświadczyły bardzo dużego odpływu ludności dopiero po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. W obu przypadkach dotyczy to migracji nierejestrowanych, które skutkują zmniejszaniem się liczby zdarzeń demograficznych obserwowanych na danym terenie (co wynika z mniejszej rzeczywistej liczby ludności), przy jednoczesnym utrzymywaniu się niezmienionej, a zawyżonej, liczby ludności używanej w mianowniku do obliczania współczynników demograficznych. Dodatkowo w sytuacji, gdy odpływ ma charakter gwałtowny – jak miało to miejsce w przypadku Podkarpacia – możemy mieć do czynienia z bardzo dużym tempem spadku współczynników demograficznych, obliczanych na podstawie oficjalnych danych.

„Odporność na zmiany”, tj. późna reakcja na bodźce warunkujące wystąpienie zmian wzorca płodności jest zróżnicowana regionalnie. Generalnie wyodrębnić można dwie jej przyczyny – odmienne tempo wyłaniania się owych bodźców na poszczególnych terenach (upadek PGR vs. stabilność zapewniana dzięki pracy we własnym gospodarstwie rolnym, odmienny czas pojawienia się szybkiego przyrostu stopy bezrobocia) oraz siła tradycji nakazującej postępowanie zgodne z jej nakazami nawet w niesprzyjających okolicznościach. Dodatkowo w tym przypadku można oczekiwać, iż w poszczególnych regionach w odmienny sposób przebiegało odraczanie decyzji prokreacyjnych, a zatem występował odmienny w poszczególnych okresach poziom różnic pomiędzy okresowym TFR a dopasowanym TFR, uwzględniającym zmianę kalendarza².

Pośrednio o skali potencjalnego wpływu obu czynników mówią dane odnoszące się do skali kraju. Przykładowo, E. Gołata [2016] na podstawie danych z NSP'2011 szacuje, iż uwzględnienie podwyższania się wieku w momencie wydawania na świat potomstwa podnosi współczynnik dzietności dla roku 2011 z 1,31 do 1,45, zaś uwzględnienie informacji o liczbie i strukturze ludności przebywającej na stałe poza granicami Polski dodatkowo podwyższa ten wskaźnik do 1,63. Spodziewać się można, iż takie zmiany wartości TFR są okresowo jeszcze bardziej widoczne w skali regionalnej.

Możliwość porównywania w czasie utrudnia również fakt, iż kilka dzisiejszych województw składa się z terenów niejednorodnych z punktu widzenia historycznego, tj. w ich kształt wchodzi znaczne części przynależne do dwóch lub trzech wyodrębnionych wcześniej „makroregionów”.

Pomni powyższych uwag i ograniczeń zaprezentowanych w artykule przystąpmy do głównej części niniejszego opracowania.

² Istniejące badania [Frątczak, Ptak-Chmielewska 1999; Holzer-Żelaźewska, Tymicki 2009] odnoszą się do skali kraju bez podziału na województwa.

4.4. Poziom dietności

Do określenia syntetycznego poziomu płodności powszechnie używany jest współczynnik płodności całkowitej, częściej nazywany współczynnikiem dietności (teoretycznej). Informuje on, ile – przy założeniu długookresowego utrzymywania się cząstkowych współczynników płodności, tj. odnotowanego w jednorocznych grupach kobiet w wieku rozrodczym natężenia urodzeń – typowa kobieta urodziłaby dzieci.

W przypadku regionów widoczna była generalnie zbieżność ewolucji tego wskaźnika ze zmianami odnotowanymi w całym kraju, choć zauważalne są też trwałe i czasowe odstępstwa (tab. 4.1, wyk. 4.1.). Odnotować jednak trzeba, że owe różnice w ostatnich kilku latach osiągnęły swoje minimum, choć jeśli ostatnie 2–3 lata są okresem ponownego niewielkiego wzrostu zróżnicowania, to dzieje się tak głównie dzięki pojawieniu się województw o wyższej od typowej dietności.

Tabela 4.1. Współczynniki dietności teoretycznej według województw w latach 1991–2016

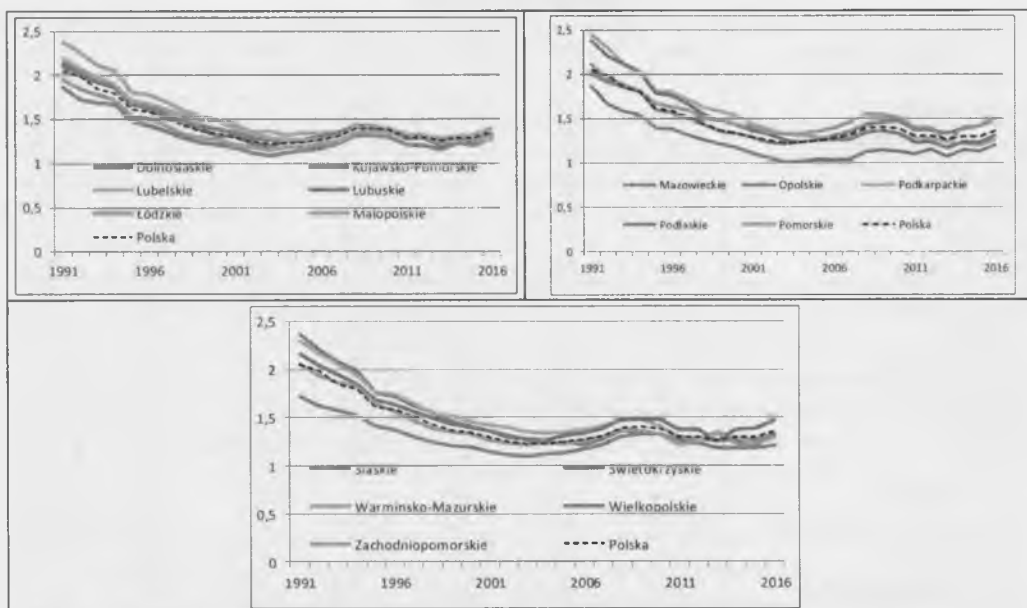
Województwo	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Dolnośląskie	1,863	1,467	1,210	1,143	1,297	1,206	1,286
Kujawsko-Pomorskie	2,108	1,665	1,387	1,271	1,391	1,249	1,318
Lubelskie	2,378	1,805	1,495	1,343	1,392	1,257	1,271
Lubuskie	2,140	1,694	1,314	1,247	1,359	1,253	1,326
Łódzkie	1,950	1,535	1,268	1,185	1,345	1,260	1,324
Małopolskie	2,199	1,710	1,476	1,272	1,396	1,320	1,397
Mazowieckie	1,999	1,593	1,327	1,253	1,465	1,409	1,482
Opolskie	1,869	1,385	1,166	1,044	1,130	1,124	1,201
Podkarpackie	2,456	1,809	1,538	1,288	1,326	1,199	1,254
Podlaskie	2,381	1,786	1,420	1,257	1,324	1,226	1,303
Pomorskie	2,117	1,668	1,426	1,352	1,511	1,412	1,506
Śląskie	1,725	1,402	1,197	1,129	1,328	1,258	1,323
Świętokrzyskie	2,362	1,755	1,404	1,239	1,321	1,181	1,203
Warmińsko-Mazurskie	2,302	1,753	1,455	1,346	1,413	1,228	1,284
Wielkopolskie	2,167	1,684	1,395	1,311	1,479	1,384	1,466
Zachodniopomorskie	2,057	1,630	1,320	1,228	1,320	1,218	1,296
Polska	2,049	1,611	1,337	1,240	1,382	1,289	1,357

Źródło: dane GUS.

Najniższymi wartościami współczynników dietności w trakcie ostatniego ćwierćwiecza odznaczały się województwa opolskie, dolnośląskie i śląskie. Z kolei najwyższe wartości współczynników dietności widoczne były w wo-

jewództwie pomorskim, warmińsko-mazurskim, podkarpackim i lubelskim (choć w przypadku tych dwóch ostatnich regionów ostatnie lata przynoszą najniższe osiągnięte wartości TFR). Zaznaczyć jednak trzeba, iż w ostatnich 10 latach dokonała się bardzo duża zmiana w zakresie dzietności mieszkanek Polski Wschodniej. Mimo że w latach 90. XX wieku mieszkanki Polski Wschodniej charakteryzowały się najwyższymi poziomami płodności, to ostatnie lata były dla nich czasem osiągnięcia – z jednej strony – minimalnych wartości współczynników (np. minima w świętokrzyskim w roku 2013, w podkarpackim w 2015 r., w lubelskim w 2013 r.), z drugiej zaś poziomów należących do najniższych w kraju³. W rezultacie brak jest jednoznaczności w przypadku prób klasyfikacji regionów w długim okresie pod względem poziomu dzietności⁴ (ryc. 4.2. – im ciemniejsze kolory, tym wyższa wartość TFR). Pytaniem otwartym pozostaje kwestia, w jakim stopniu zanik obserwowanego w latach 90. XX wieku prostego podziału jest wynikiem rzeczywistych zmian, a w jakim wspomnianych wcześniej czynników zakłócających – wpływu odmiennych momentów wystąpienia masowych emigracji i początku istotnych zmian kalendarza płodności.

Wykres 4.1. Współczynniki dzietności w latach 1991–2016 według województw

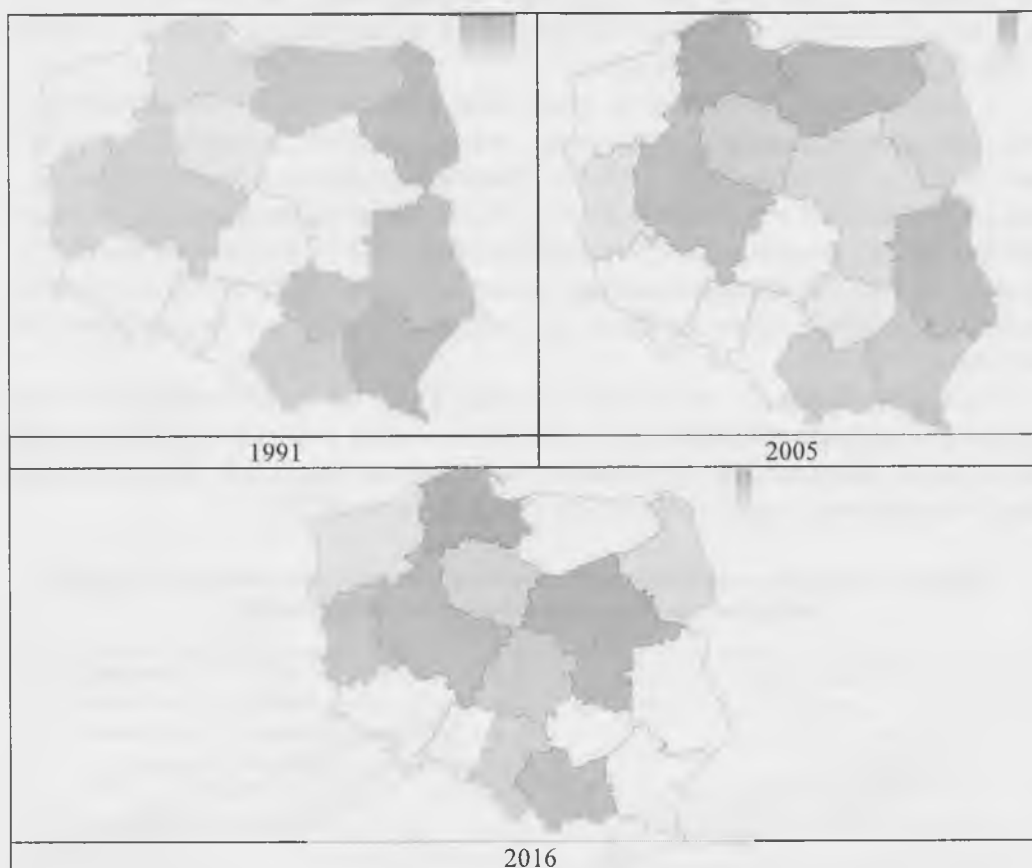

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

³ Zob. szerzej [Szukalski, 2015].

⁴ Mniej pod tym względem problemów rodzi analiza poziomu dzietności odnosząca się do stolic wojewódzkich, jednoznacznie wskazująca „przegranych” (Opole, Wrocław) i „wygranych” (Gdańsk, Toruń, Gorzów Wielkopolski) [Szukalski 2017].

Rycina 4.2. Współczynniki dzietności teoretycznej według województw w latach 1991, 2005, 2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Patrząc zatem na zmiany współczynnika dzietności, nie można przyporządkować ich do przedstawionej wcześniej mapy zachowań demograficznych. Trzeba jednak zaznaczyć, iż konstatacja taka wyłania się z analizy danych „surowych”, tj. nieuwzględniających z jednej strony efektu tempa, z drugiej zaś efektu migracji. Włączenie tych czynników mogłoby zatem zmienić ostateczne wnioski.

4.5. Poziom dzietności – wpływ poziomu urbanizacji

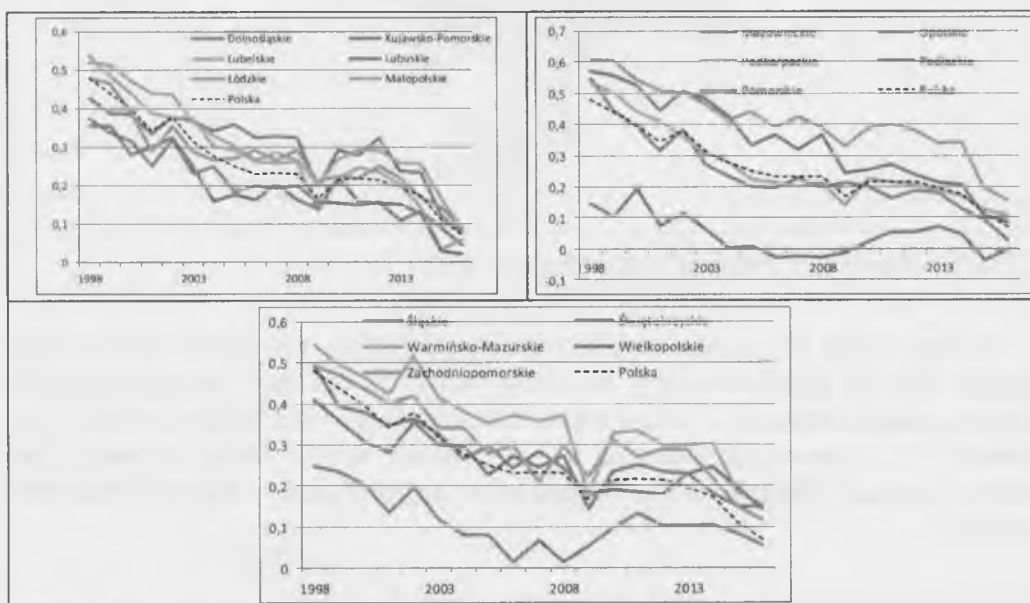
Przedstawione powyżej zmiany współczynnika dzietności w znacznym stopniu zależą od poziomu urbanizacji, występują bowiem trwałe i znaczne różnice w zachowaniach demograficznych – w tym i w sferze rozrodczości – pomiędzy

ludnością miast i wsi. Zazwyczaj ludność miast odznacza się niższą skłonnością do posiadania potomstwa, zwłaszcza tego wyższej rangi, zaś wyższymi: udziałem osób bezdzietnych, wiekiem w momencie wydawania na świat potomstwa i frakcją urodzeń pozamałżeńskich.

W polskich realiach różnice te mogą samoistnie prowadzić do nieporównywalności danych w zakresie dzietności, patrząc na istniejące różnice poziomu urbanizacji w przekroju wojewódzkim. Wszak w przypadku województwa śląskiego w miastach mieszkało w 2016 r. 77,0% ludności, podczas gdy w województwie podkarpackim 41,2%, świętokrzyskim 44,6%, a w lubelskim 46,4%. Zasadne zatem jest uwzględnienie poziomu urbanizacji jako czynnika różnicującego „widzialny” (tj. wyłaniający się z oficjalnych statystyk) obraz dzietności w Polsce.

W długim okresie (tj. począwszy od roku 1998, od kiedy dostępne są dane w nowym podziale administracyjnym) widoczne było generalnie utrzymywanie się wyższej skłonności do posiadania potomstwa na wsi, choć różnica pomiędzy ludnością wsi i miast znacząco się obniżała (wyk. 4.2.).

Wykres 4.2. Różnica pomiędzy współczynnikiem dzietności dla obszarów wiejskich i miejskich według województw w latach 1998–2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

W przypadku dwóch województw – opolskiego i śląskiego – różnica ta była od początku analizowanego okresu bardzo niska, zaś na Opolszczyźnie dostrzec

można było okresy, gdy dzietność ludności miast była wyższa niż na wsi. Trudno w rzeczywistości powiedzieć, na ile te dane mówią o realnych zachowaniach, a na ile o tym, iż ludność wsi – w zdecydowanie większym stopniu będąca autochtonami niż ta zamieszkująca miasta – poddana była w większym stopniu emigracji, prowadzącej do większego zniekształcenia danych niż w przypadku w większym stopniu napływowej ludności miast tych dwóch regionów. Pokreślić trzeba, iż w trakcie ostatnich dwóch dekad – jeśli zejść na niższy niż region poziom, czyli na poziom powiatów – występowały takie powiaty ziemskie (tylko takie ma sens w tym przypadku porównywać), w których ludność miast odznaczała się wyższym poziomie TFR niż mieszkańcy wsi (tab. 4.2.).

Tabela 4.2. Liczba powiatów ziemskich o dzietności wyższej na terenie wsi niż na terenie miast według województw w latach 2002–2016

Województwo	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dolnośląskie	2	2	2	4	3	3	4	5	5	4	4	5	3	6	9
Kujawsko-pomorskie	–	–	2	1	1	–	1	4	1	3	–	1	1	3	5
Lubelskie	–	–	2	2	2	2	2	6	1	–	2	2	–	10	6
Lubuskie	–	1	4	4	–	2	–	3	1	2	1	1	1	5	5
Łódzkie	–	1	2	2	4	3	4	5	5	3	4	4	3	4	6
Małopolskie	2	1	1	1	2	1	2	7	4	2	2	1	2	5	8
Mazowieckie	11	17	17	12	13	12	13	13	5	4	8	6	14	12	16
Opolskie	2	2	6	4	6	5	7	6	5	5	6	2	3	6	6
Podkarpackie	1	2	2	2	1	6	1	8	1	1	2	3	2	4	3
Podlaskie	1	1	–	1	–	1	–	2	–	1	–	3	2	3	3
Pomorskie	–	–	–	1	–	1	–	1	–	–	1	–	–	3	5
Śląskie	5	12	11	8	12	9	12	10	8	6	5	3	4	5	8
Świętokrzyskie	–	–	–	1	–	1	–	1	1	–	2	–	–	–	1
Warmińsko-mazurskie	–	1	1	1	–	–	–	3	–	–	1	1	1	2	3
Wielkopolskie	1	1	1	5	3	4	3	10	5	–	–	3	–	4	9
Zachodniopomorskie	–	–	1	–	2	6	2	2	3	–	–	–	2	3	4
Polska	25	41	52	49	49	56	51	86	45	31	38	35	38	75	97

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Występowała w tym przypadku wyraźna specyfika jednej z grup województw wchodzących w skład „historycznych makroregionów”. Te ulokowane we wschodniej części kraju dopiero w ostatnich kilku latach stały się areną czę-

stego przewyższania dzietności mieszkanek wsi przez kobiety miejskie. Wyraźnie od tej grupy odstawały wspomniane już województwa opolskie i śląskie, gdzie tego typu przypadki były już częste na początku XXI w., oraz Mazowsze, gdzie najprawdopodobniej podobna sytuacji warunkowana jest znacznymi migracjami wewnątrzregionalnymi.

Kończąc niniejszy wątek wpływu poziomu urbanizacji poszczególnych województw na rezultaty czynionego porównania, zaznaczyć należy różnice pomiędzy regionami o odmiennym odsetku mieszkańców miast w zakresie momentu osiągnięcia najniższej na terenie danego powiatu dzietności⁵ (tab. 4.3.).

Tabela 4.3. Liczba powiatów w których odnotowano najniższy poziom dzietności według województw i lat

Województwo	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dolnośląskie	2	12	2	1	–	–	–	–	–	–	–	8	1	–	4
Kujawsko-pomorskie	–	1	1	4	2	–	–	–	–	–	1	3	2	6	3
Lubelskie	1	–	2	–	1	–	–	–	–	1	–	6	5	7	1
Lubuskie	3	4	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	4	1
Łódzkie	4	6	3	3	–	–	–	1	–	–	1	–	1	4	1
Małopolskie	1	3	1	1	3	–	1	–	–	–	–	4	2	6	–
Mazowieckie	7	4	4	4	–	–	–	–	–	–	4	4	4	9	1
Opolskie	1	4	4	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	2	–
Podkarpackie	–	1	1	–	2	–	1	–	–	1	–	2	5	10	3
Podlaskie	–	1	–	1	1	–	–	–	–	1	1	7	1	3	1
Pomorskie	5	1	1	2	–	–	–	–	–	–	–	6	–	4	1
Śląskie	7	16	4	5	3	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Świętokrzyskie	–	–	1	1	1	–	2	–	–	–	–	4	3	2	1
Warmińsko-mazurskie	–	1	–	1	–	–	–	–	–	–	1	6	2	8	2
Wielkopolskie	6	5	12	2	–	–	–	–	–	1	2	2	2	2	1
Zachodniopomorskie	2	4	–	1	–	–	–	–	–	2	2	2	2	5	1
Polska	39	63	36	27	13	0	4	1	0	6	12	57	30	72	21

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

⁵ W tym przypadku zaznaczyć trzeba, iż najprawdopodobniej w przypadku kilku, a może kilkunastu powiatów najniższy poziom TFR osiągnięty został przed rokiem 2002, od którego dostępne są dane. Przykładowo, w przypadku stolic województw sytuacja taka wystąpiła w 2001 r. w Katowicach [Szukalski, 2017].

W regionach o wyższym poziomie urbanizacji zdecydowanie częściej minimalne poziomy dzietności odnotowywane były w pierwszych latach XXI w., podczas gdy województwa odznaczające się niskim udziałem ludności wiejskiej zdecydowanie częściej osiągały bardzo niską dzietność dopiero w ostatnich latach.

Podsumowując zatem ten wątek, ważnym czynnikiem, który musi być uwzględniany dodatkowo w analizach przestrzennego zróźnicowania dzietności, jest poziom urbanizacji. Objętość niniejszego opracowania nie pozwala na bardziej szczegółowe badanie wpływu tego czynnika, ale zaprezentowane dane jednoznacznie wskazują na jego wagę.

4.6. Rozkład cząstkowych współczynników płodności

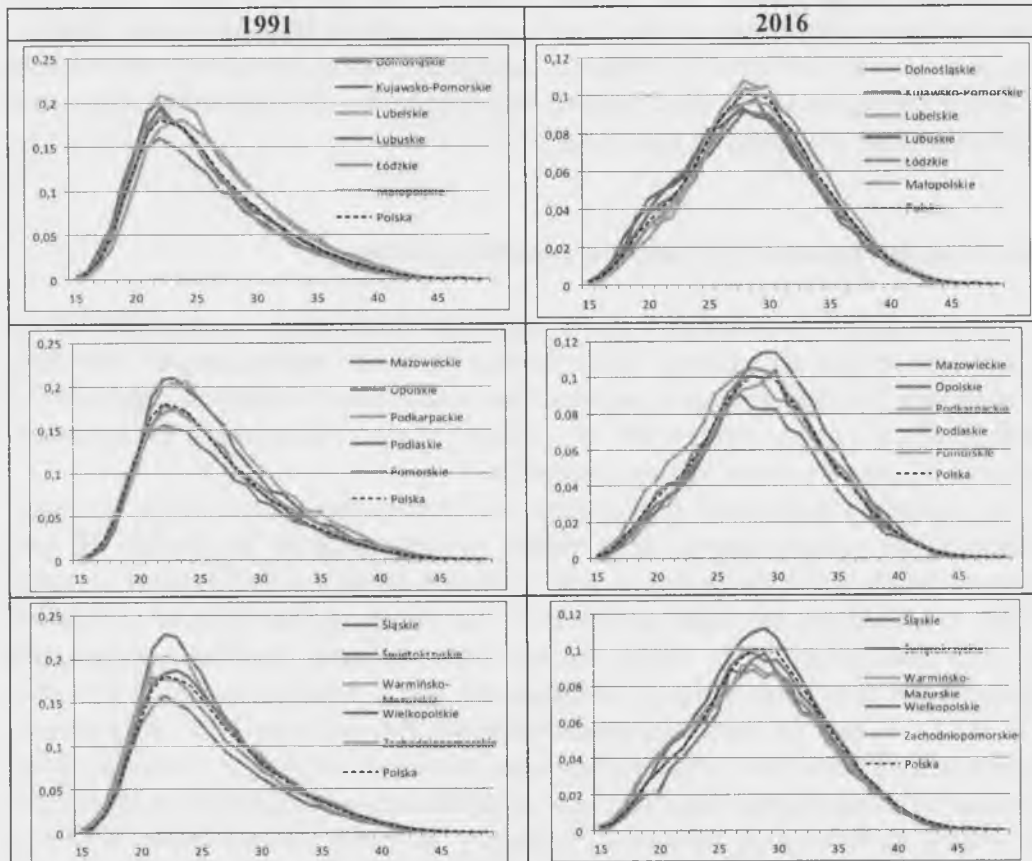
Po powyższej prezentacji wpływu poziomu urbanizacji, pora powrócić do głównego tematu niniejszego opracowania. Pomimo wspomnianych wcześniej problemów z jednoznacznym zakwalifikowaniem poszczególnych regionów do jednorodnych grup, spróbujmy w dalszej części niniejszego opracowania sprawdzić inne elementy wzorca płodności.

W pierwszej kolejności przyjrzyjmy się rozkładowi cząstkowych, tj. wyliczonych dla jednorocznych grup wieku współczynników płodności. W tym przypadku chodzi o sprawdzenie, czy – pomimo znaczących fluktuacji poziomu TFR – utrzymują się stałe preferencje dla wczesnej lub późnej płodności. Z tych dwóch terminów, drugi posiada zdecydowanie bardziej ugruntowane rozumienie, albowiem z reguły utożsamiany jest z płodnością kobiet w wieku 35 lat i więcej. Z kolei wczesna płodność zwyczajowo była utożsamiana z płodnością nastolatek, choć występujące w ramach drugiego przejścia demograficznego opóźnianie decyzji prokreacyjnych coraz wyraźniej przesuwają cezurę wieku, do którego ta kategoria przynależy, na coraz wyższy wiek. W niniejszym opracowaniu – w jego dalszej części – będziemy stosować dwa podejścia do wyznaczania wczesnej płodności: opisując znaczenie urodzeń wydawanych przez matki w wieku do 19 lat oraz do 24 lat. W zasadzie w warunkach odraczenia decyzji prokreacyjnych i wzrostu ważności późnego macierzyństwa powinno się dokonać podobnej operacji z cezurą, od której rozpoczyna się późne macierzyństwo, choć ten proces nie jest w polskich warunkach aż tak zaawansowany, aby już obecnie takie zmiany definicyjne wprowadzać.

W pierwszej kolejności przyjrzyjmy się rozkładowi cząstkowych współczynników płodności na początku (1991 r.) i pod koniec (2016 r.) badanego okresu (wyk. 4.3.). Podkreślić należy, iż w przypadku tych dwóch zestawianych lat wykresy posiadają inną skalę, albowiem nie chodzi w tym przypadku o porów-

nywanie poziomu płodności, lecz jedynie relacji pomiędzy takim rozkładem dla poszczególnych województw a Polską ogółem.

Wykres 4.3. Rozkład częściowych współczynników płodności według wieku w województwach w latach 1991 i 2016

Źródło: dla roku 1991 dane OECD, dla roku 2016 dane GUS, baza danych Demografia, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/>.

Zważywszy że analiza powyższego wykresu rodzić może pewne problemy, badając rozkład częściowych współczynników, interesować się będziemy przede wszystkim tym, czy stale mamy do czynienia z częstszym – lub rzadszym – występowaniem wczesnej i późnej płodności. W takim przypadku korzystać będziemy pomocniczo z danych tabelarycznych, prezentujących udział płodności kobiet bardzo młodych (15–19 lat – tab. 4.4.), młodych (15–24 lata – tab. 4.5.) i starszych (35–49 lat – tab. 4.6.) w TFR.

Tabela 4.4. Udział płodności nastolatków w współczynniku dzietności w latach 1991–2016 według województw (jako % TFR)

Województwo	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Dolnośląskie	10,6	9,0	7,9	6,2	6,3	5,8	5,0
Kujawsko-pomorskie	8,8	7,6	7,8	6,6	7,2	6,6	6,3
Lubelskie	6,6	5,4	5,7	4,8	4,7	4,3	3,8
Lubuskie	10,0	8,8	8,5	6,8	6,9	6,3	6,1
Łódzkie	8,5	7,0	5,9	4,7	4,8	4,3	3,9
Małopolskie	5,5	4,8	4,5	3,9	3,7	3,2	3,0
Mazowieckie	7,6	6,4	5,6	4,2	4,1	3,6	3,2
Opolskie	9,4	7,8	7,5	6,3	6,3	5,2	4,9
Podkarpackie	5,3	5,0	4,8	4,2	4,4	3,3	3,0
Podlaskie	5,8	5,2	4,8	4,3	4,6	3,9	3,5
Pomorskie	8,6	7,3	7,3	6,0	6,3	5,5	5,5
Śląskie	9,4	7,7	6,7	5,4	5,7	5,0	4,6
Świętokrzyskie	7,6	6,5	5,9	4,4	4,9	3,9	3,8
Warmińsko-mazurskie	9,0	7,8	7,1	6,1	6,1	5,7	5,6
Wielkopolskie	8,3	6,5	6,1	5,0	5,1	4,3	4,0
Zachodniopomorskie	11,2	9,5	9,2	7,5	7,1	6,8	6,0
Polska	8,1	6,9	6,3	5,2	5,2	4,6	4,3

Źródło: dane OECD, dane GUS, baza danych Demografia, <http://demografia.stat.gov.pl/baza-demografia/>

Tabela 4.5. Udział płodności kobiet w wieku 15–24 lata w współczynniku dzietności w latach 1991–2016 według województw (jako % TFR)

Województwo	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Dolnośląskie	50,6	44,5	38,6	30,4	26,1	24,4	23,8
Kujawsko-pomorskie	49,8	42,5	39,5	32,1	28,9	27,7	27,0
Lubelskie	45,6	38,9	35,4	28,2	24,0	21,5	19,8
Lubuskie	51,6	44,9	42,0	32,2	28,9	27,8	26,7
Łódzkie	50,8	44,5	37,9	28,4	24,8	21,9	20,7
Małopolskie	41,3	37,0	32,2	25,7	22,7	19,2	18,3
Mazowieckie	47,5	40,7	34,6	25,6	21,3	19,2	18,0
Opolskie	48,6	44,4	38,0	30,1	27,4	25,0	25,1

Tabela 4.5. Udział płodności kobiet w wieku 15–24 lata w współczynniku dzietności w latach 1991–2016 według województw (jako % TFR) (dok.)

Województwo	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Podkarpackie	41,8	37,7	34,3	27,5	23,8	19,6	18,8
Podlaskie	44,9	37,8	33,7	27,2	23,3	20,5	19,2
Pomorskie	46,2	41,2	37,1	30,4	28,5	26,2	25,2
Śląskie	51,0	45,2	37,8	29,2	25,7	23,6	22,4
Świętokrzyskie	51,0	44,0	39,9	30,5	25,4	22,0	20,5
Warmińsko-mazurskie	49,8	43,7	40,3	31,9	28,9	26,2	26,2
Wielkopolskie	48,0	42,6	37,5	29,1	26,6	23,1	22,7
Zachodniopomorskie	52,7	45,0	40,9	33,1	29,4	27,1	27,1
Polska	48,0	42,0	36,9	28,9	25,3	22,7	21,8

Źródło: dane OECD, dane GUS, baza danych Demografia, <http://demografia.stat.gov.pl/baza-demografia/>

W przypadku płodności nastolatek, jednoznacznie można przyporządkować wszystkie województwa przypisane do „historycznego makroregionu” Ziemie Odzyskane jako charakteryzujące się trwale zdecydowanie wyższymi udziałami. Z kolei pas województw utożsamianych z Kongresówką, a przede wszystkim Galicją Zachodnią przez cały analizowany czas odznaczał się znacząco niższą niż średnia dla kraju wagą płodności nastolatek.

Mniej oczywiste są wnioski płynące z analizy zmian ważności płodności kobiet młodych (15–24 lata). W tym przypadku czynnikiem zakłócającym jest fakt, iż na początku lat 90. XX wieku wciąż duża część dzietności realizowana była w wieku 20–24 lata. Wynika zatem, iż w „tradycyjnych” pod względem zachowań prokreacyjnych regionach udziały przyjmowały relatywnie wysokie wartości (np. województwo świętokrzyskie). Z biegiem czasu umacniała się jednak prawidłowość łącząca – ponownie – Ziemie Odzyskane z wyższymi udziałami płodności młodych kobiet, zaś regiony Polski Południowo-Wschodniej i Wschodniej z niższym znaczeniem wczesnej płodności dla kształtowania się poziomu dzietności.

Oczekiwać można zatem występowania swoistego negatywu powyższych prawidłowości w postaci wyższych udziałów późnej płodności w płodności całkowitej na obszarach o niskiej płodności kobiet młodych i – odwrotnie – niskich udziałów na terenach ziem przyłączonych do państwa polskiego dopiero po II wojnie światowej, choć konstatacja taka nie do końca jest prawdziwa (tab. 4.4.).

Tabela 4.6. Udział płodności po 35. roku życia w współczynniku dzietności w latach 1991–2016 według województw (jako % TFR)

Województwo	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Dolnośląskie	7,3	8,9	9,9	11,0	13,9	14,5	15,3
Kujawsko-pomorskie	7,7	9,5	10,1	10,8	12,4	13,6	14,2
Lubelskie	8,0	9,1	10,3	11,8	14,3	15,8	15,8
Lubuskie	7,1	8,9	8,9	10,0	11,9	13,2	13,4
Łódzkie	6,0	7,3	8,2	9,6	12,6	13,8	14,3
Małopolskie	9,8	10,6	11,4	13,3	14,9	16,3	16,6
Mazowieckie	7,1	8,8	10,0	11,6	14,8	16,6	17,0
Opolskie	8,1	9,7	9,6	11,1	12,4	13,7	13,1
Podkarpackie	10,0	10,6	11,6	13,0	14,1	15,4	16,1
Podlaskie	8,3	9,6	10,8	12,1	14,1	14,8	15,5
Pomorskie	8,4	9,7	10,1	11,8	13,3	14,1	14,6
Śląskie	7,0	8,3	8,7	10,3	12,5	14,2	14,4
Świętokrzyskie	6,9	8,3	8,8	9,7	12,6	13,6	14,5
Warmińsko-mazurskie	7,3	9,0	9,0	10,1	11,8	13,6	13,0
Wielkopolskie	7,5	8,7	9,5	10,7	12,5	13,3	14,2
Zachodniopomorskie	6,5	9,0	10,1	10,7	13,3	13,6	14,0
Polska	7,6	9,0	9,8	11,2	13,4	14,7	15,1

Źródło: dane OECD, dane GUS, baza danych Demografia, <http://demografia.stat.gov.pl/baza-demografia/>.

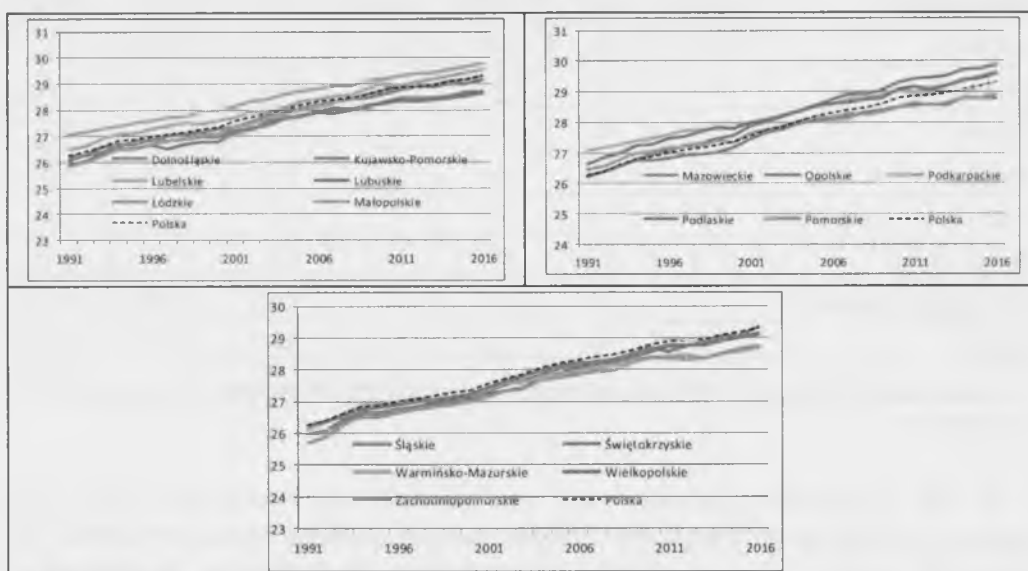
W tym przypadku zaobserwować można stałe występowanie grup województw o relatywnie wysokim i niskim udziale późnego macierzyństwa. Do pierwszej grupy zaliczyć należy województwa małopolskie, podkarpackie i podlaskie, do grupy drugiej lubuskie, opolskie, warmińsko-mazurskie i łódzkie.

Jednakże – jak wspomniano – takie proste podziały utrudnione są oddziaływaniem wielkich miast, będących stolicami regionów zamieszkiwanymi przez 1/3 ludności województwa, w których istnieje bardzo popularna tendencja późnego macierzyństwa powodująca, iż województwo dolnośląskie wyraźnie odstaje od oczekiwanego poziomu późnej płodności, zaś w przypadku województwa mazowieckiego w miejsce wartości zbliżonych do średniej krajowej na początku analizowanego okresu w ostatnich latach obserwowane są wartości maksymalne w skali kraju.

4.7. Średni wiek w chwili wydawania na świat potomstwa

Przedstawione powyżej dane w syntetyczny sposób można zaprezentować, odnosząc się do kategorii średniego wieku w chwili wydawania na świat potomstwa (wyk. 4.4.). Wiek ten liczony jest nie na podstawie surowych danych, tj. danych bazujących na wieku matek zarejestrowanych urodzeń, lecz na podstawie danych zestandaryzowanych w postaci wspomnianego powyżej rozkładu cząstkowych współczynników płodności. W ten sposób wyeliminowany jest wpływ czynnika kohortowego, czyli wynikającej z różnego rodzaju zaszciości różnej liczby kobiet w poszczególnych rocznikach wieku rozrodczego, co samoistnie wpływa na wyniki obliczane na podstawie danych surowych.

Wykres 4.4. Średni wiek wydawania na świat potomstwa według województw w latach 1991–2016

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych OECD i GUS.

Powyższe dane potwierdzają również wnioski płynące z wcześniejszej części niniejszego opracowania, że istnieją regiony, które stale odznaczają się wyższym średnim wiekiem macierzyństwa (województwo lubelskie, małopolskie, podkarpackie, podlaskie), jak i takie, w których trwale wiek ten jest niższy (województwo lubuskie, kujawsko-pomorskie, opolskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie). W przypadku pozostałych regionów mamy do czynienia albo z wartościami bliskimi średniej ogólnokrajowej, albo wręcz ze zmianą ich sytuacji (pomorskie).

Wymienione powyżej regiony znakomicie wpisują się w ramy przedstawionego wcześniej podziału, wskazując, iż tradycyjne z punktu widzenia zachowań demograficznych obszary odznaczają się niższą płodnością kobiet młodych i zwłaszcza bardzo młodych, a jednocześnie relatywnie wysoką płodnością kobiet starszych – nie tylko tych mających przynajmniej 35 ukończonych lat, ale generalnie kobiet po trzydziestce [Szukalski 2015]. Z kolei tereny mniej tradycyjne charakteryzują się wysoką płodnością młodszych kobiet i relatywnie niską rozrodczością kobiet dojrzałych. Po części powyższe różnice wynikają zapewne również i z odmiennych preferencji odnośnie do wydawania na świat dzieci wyższej kolejności, lecz wobec braku danych odnoszących się do dłuższego okresu ten wątek w niniejszym opracowaniu nie będzie rozwijany.

4.8. Urodzenia pozamałżeńskie

Kolejnym elementem wzorca płodności jest status prawny potomstwa. Z formalnego punktu widzenia w punkcie niniejszym należałoby analizować płodność małżeńską i pozamałżeńską. Jednakże wobec braku takich danych jako ich namiastkę przyjmujemy informacje na temat częstości występowania urodzeń pozamałżeńskich (tab. 4.7., ryc. 4.3.).

Tabela 4.7. Udział urodzeń pozamałżeńskich w latach 2000–2016 według województw (jako % ogółu urodzeń żywych)

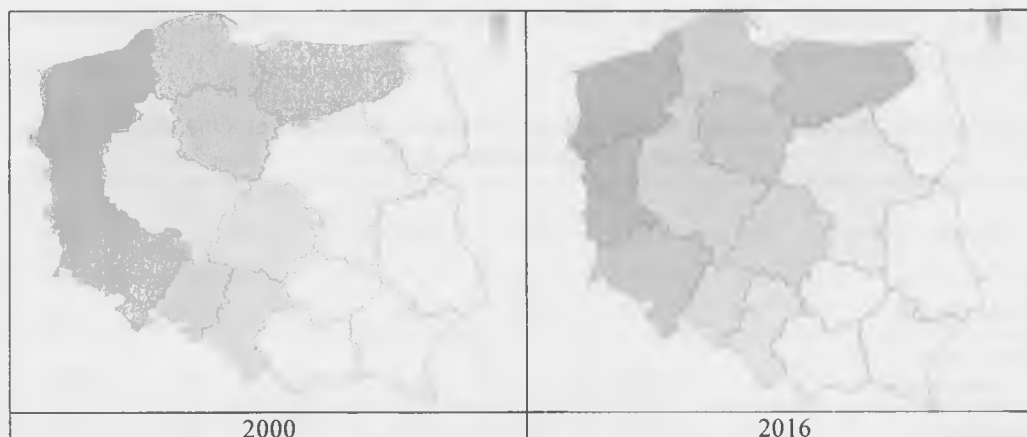
Województwo	2000	2005	2010	2015	2016		
					Ogółem	Miasto	Wieś
Dolnośląskie	19,6	28,1	29,5	32,6	33,0	33,7	31,4
Kujawsko-pomorskie	14,3	23,8	25,7	30,6	32,1	34,5	29,0
Lubelskie	8,6	12,1	13,9	18,5	17,8	19,3	16,6
Lubuskie	24,3	36,1	36,4	39,1	40,1	39,6	41,1
Łódzkie	11,2	17,2	20,8	27,1	27,6	32,3	20,2
Małopolskie	6,9	9,5	10,7	13,9	13,9	17,9	10,2
Mazowieckie	9,7	14,0	16,6	21,1	21,5	23,5	17,6
Opolskie	11,8	18,9	21,3	24,5	25,7	30,7	20,6
Podkarpackie	6,3	9,2	11,0	13,0	13,7	16,1	12,1
Podlaskie	7,6	11,3	13,7	16,7	17,1	17,9	15,6
Pomorskie	16,5	25,0	26,0	29,1	30,4	31,3	29,0

Tabela 4.7. Udział urodzeń pozamałżeńskich w latach 2000–2016 według województw (jako % ogółu urodzeń żywych) (dok.)

Województwo	2000	2005	2010	2015	2016		
					Ogółem	Miasto	Wieś
Śląskie	11,4	17,2	19,4	24,2	23,7	27,0	13,5
Świętokrzyskie	6,7	10,4	13,9	18,5	19,1	23,8	15,8
Warmińsko-mazurskie	17,0	26,5	29,6	35,6	34,6	32,8	37,0
Wielkopolskie	9,9	18,0	21,7	26,3	25,6	30,6	24,3
Zachodniopomorskie	25,9	36,8	37,4	40,8	40,8	39,2	43,9
Polska	12,1	18,5	20,6	24,6	25,0	27,7	21,1

Źródło: dane z *Roczników Demograficznych* i obliczenia własne na podstawie bazy danych GUS *Demografia*, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>

Rycina 4.3. Udział urodzeń pozamałżeńskich w latach 2000 i 2016 (jako % wszystkich urodzeń)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

W tym przypadku analiza danych z ostatniego ćwierćwiecza wskazuje na utrzymywanie się stałych i znaczących różnic pomiędzy regionami, co więcej różnic współgrających ze wspomnianymi na początku niniejszego opracowania granicami „historycznych makroregionów”. Różnice te są bardzo utrwalone w czasie, widoczne w zasadzie były, odkąd tylko w okresie powojennych udostępniano dane odnoszące się do udziału urodzeń pozamałżeńskich w przekroju przestrzennym [Rosset, 1975; Szukalski, 2001; Brzozowska, 2011].

4.9. Podsumowanie

Dokonana w niniejszym opracowaniu analiza wskazuje, iż – pomimo posługiwania się danymi zniekształconymi, nieuwzględniającymi wpływu regionalnych różnic w poziomie migracji i w zakresie skali oraz tempa procesu odraczania zachowań prokreacyjnych – można mówić o trwałych różnicach pomiędzy poszczególnymi regionami naszego kraju. Co więcej, różnice te zgodne są z oczekiwaniami sformułowanymi na podstawie znajomości przestrzennego syndromu zachowań demograficznych, przejawiającej się w zauważanej powszechnie w literaturze przedmiotu trwałej różnicy w sferze małżeństwa i rozrodczości pomiędzy poszczególnymi „historycznymi makroregionami” Polski.

Znakomitym źródłem uzupełniającym niniejsze opracowanie w zakresie danych, a zwłaszcza ich graficznej prezentacji, jest opublikowany przez GUS pod koniec 2017 r. *Atlas demograficzny Polski*. Publikacja ta umożliwia – dzięki posługiwaniu się w przypadku niektórych wskaźników z zakresu rozrodczości i małżeństwa mapami w przekroju powiatowym – prześledzenie różnic występujących pomiędzy mieszkańcami tych samych regionów w sytuacji, gdy województwo składa się z dwóch lub trzech części należących do „historycznych makroregionów”⁶ (w takim przypadku z perspektywy poziomu TFR widoczne jest w 2016 r. np. większe podobieństwo południowych powiatów województwa śląskiego do Małopolski, z którą dzieliły dziewiętnastowieczną historię, czy większe podobieństwo zachodnich, „kongersówkowych” powiatów Wielkopolski do województwa łódzkiego niż do „pruskiej”, choć w wieku XIX etnicznie polskiej, części tego regionu [GUS, 2017: 35]).

Z praktycznego punktu widzenia najważniejszymi problemami związanym z tematyką niniejszego tekstu są: z jednej strony wiarygodność uzyskiwanych wyników, patrząc na wzmiankowane na początku niniejszego opracowania czynniki zakłócające, z drugiej zaś – konieczność uwzględniania zróżnicowania wzorca płodności w projektowaniu rozwiązań z zakresu polityki rodzinnej dostosowanych do potrzeb danego regionu. W tym ostatnim przypadku występują na pewno duże różnice w zakresie zapotrzebowania na różniące się intensywno-

⁶ Najlepszym przykładem długookresowego wpływu zaszłości historycznych na sferę zachowań demograficznych jest niewielki fragment województwa podkarpackiego – powiat bieszczadzki i w mniejszym stopniu przylegające doń, a ciągnące się wzdłuż granicy w kierunku zachodnim, dwa dalsze powiaty. Teren ten po akcji „Wisła” został zasiedlony prawie od nowa i wciąż odstaje bardzo wyraźnie od środkowo-północnych powiatów Podkarpacia (w części powiatów południowych do akcji Wisła istniały również duże skupiska Łemków, Bojków i Ukraińców, choć tereny te zostały raczej zasiedlone przez polskich sąsiadów wysiedlonych) w zakresie częstości występowania nietradycyjnych zachowań demograficznych.

nością wspierania rodziców formy opieki nad małym dzieckiem zależne od etapu życia rodziców.

Bibliografia

- Atlas demograficzny Polski* (2017), Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, s. 127.
- Bongaarts J., Feeney G. (1998), *On the tempo and quantum of fertility*, „Population and Development Review”, vol. 24, nr 2, 271–291.
- Brzozowska Z. (2011), *Przestrzenne zróżnicowanie urodzeń pozamałżeńskich w Polsce w latach 2002–2010*, „Studia Demograficzne”, nr 2 (160), 59–83.
- Frątczak E., Ptak-Chmielewska A. (1999), *Formuła Bongaartsa-Feeneya – zastosowania dla Polski*, „Studia Demograficzne”, nr 2 (136), 43–61.
- Holzer-Żelaźewska D., Tymicki K. (2009), *Cohort and period fertility of Polish women, 1945–2008*, „Studia Demograficzne”, nr 1 (155), 48–69, http://www.sd.pan.pl/images/stories/pliki/Archiwum/2009_1_3_dhz_kt.pdf.
- Gołata E., 2016, *Estimation of fertility in Poland and of Polish born women in the United Kingdom*, „Studia Demograficzne”, nr 1 (169), 13–38, http://sd.czasopisma.pan.pl/images/data/sd/wydania/no_1_169_2016/SD_1-2016_3_GOLATA.pdf.
- Kapitány B., Spéder Z. (2015), *Fertility*, [w:] *Demographic Portrait of Hungary 2015*, J. Monostori, P. Ori, Z. Spéder (red.), Hungarian Demographic Research Institute. Budapest, <http://demografia.hu/en/publicationsonline/index.php/demographicportrait/article/view/884/646.php/demographicportrait/article/view/882/644>.
- Kuklo C. (2005), *Odmienność rytmów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku*, [w:] *Rodzina, prywatność, intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*. D. Kałwa, A. Wałaszek, A. Żarnowska, (red.), DiG, Warszawa 2005.
- Kurek S., Lange M. (2013), *Zmiany zachowań prokreacyjnych w Polsce w ujęciu przestrzennym*, WN UP, Kraków, s. 160.
- Paradysz J. (2017), *Perspektywy rozwoju demograficznego województwa wielkopolskiego – wybrane konsekwencje ekonomiczne i społeczne*, [w:] *Sytuacja demograficzna Wielkopolski jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, J. Hrynkiewicz, A. Potrykowska (red.), RRL, Warszawa, s. 170–210.
- Podogrodzka M. (2011), *Przestrzenne zróżnicowanie płodności w Polsce*, „Studia Demograficzne”, nr 2 (160), 85–106, http://www.sd.pan.pl/images/stories/pliki/Archiwum/2011_2_3_mp_przestrzenne_zroznicowanie_plodnosci_wpolsce.pdf.
- Pressat R. (2014), *Słownik demograficzny. The Dictionary of Demography*, OW SGH, Warszawa, s. 501.
- Rosset E. (1975), *Demografia Polski*. t. 2, *Reprodukcja ludności*, PWN, Warszawa, s. 634.
- Szukalski P. (2001), *Płodność i urodzenia pozamałżeńskie w Polsce*, „Prace Instytutu Ekonometrii i Statystyki UŁ”, seria A, nr 132, 35 s., <http://repozytorium.uni.lodz.pl:8080/xmlui/handle/11089/4100>.
- Szukalski P., 2013, *Małżeństwo: początek i koniec*, Wyd. UŁ, Łódź, s. 204, <http://hdl.handle.net/11089/16165>.

4. Zróżnicowanie przestrzenne zachowań prokreacyjnych we współczesnej Polsce

- Szukalski P. (2014), *Przestrzenne zróżnicowanie kalendarza płodności we współczesnej Polsce*, „Problemy Polityki Społecznej”, nr 4(27), 55-73, <http://problempolitykispolecznej.pl/images/czasopisma/27/PPS-27-55-73.pdf>.
- Szukalski P. (2015), *Przestrzenne zróżnicowanie dzietności w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 4, 13–27, <http://hdl.handle.net/11089/8118>.
- Szukalski P. (2017), *Dzietność w stolicach województw w latach 1990–2016*, „Demografia i Gerontologia Społeczna. Biuletyn Informacyjny”, nr 10, 1–5, <http://hdl.handle.net/11089/23969>.